

घटक - १

भाषोत्पत्ती विचार

१.१ उद्दिष्टे

विद्यार्थी मित्रहो या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास;

- भाषेची उत्पत्ती केव्हा कशी आणि कोणी केली याची माहिती घेता येईल.
- भाषेच्या उत्पत्ती संबंधी विविध कारणांचा, मतांचा ऊहापोह करता येईल.
- भाषेच्या उत्पत्तीविषयीच्या निरनिराळ्या उपपत्तींची माहिती घेता येईल.
- भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी नेमक्या मतांवर किंवा उपपत्तीवर चर्चा करता येईल.

१.२ प्रस्तावना

भाषा हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. इतर प्राण्यांपेक्षा मानव प्राणी वेगळा ठरतो व त्याचा विकास होण्यापाठीमागे त्याला मिळालेली बोलण्याची शक्ती व त्याच्याकडे असणारे 'भाषा' हे महत्त्वाचे साधन. इतर प्राण्यांपेक्षा मानवाने जी प्रगती केली आहे. त्यापाठीमागे भाषा हे महत्त्वाचे कारण आहे. मनुष्याकडे जन्मतःच काही वृत्ती असतात. त्यामध्ये ध्वनी उत्पन्न करणे ही एक वृत्ती आहे. इतर प्राणीही ध्वनी काढतात, पण मानव प्राणी व इतर प्राण्यांच्या ध्वनीमध्ये बराच फरक आहे. ध्वनीना अर्थ देणे, ध्वनी व वस्तू किंवा क्रिया यांचे साहचर्य निर्माण करणे, ध्वनीना संकेत उत्पन्न करणे हे फक्त मानव प्राण्यांच्यातच घडून येते. इतर प्राण्यांच्या बाबतीत या क्रिया होत नाहीत. इतर प्राण्यांच्या ध्वनीना थोड्या फार प्रमाणात अर्थ असतो. परंतु मानवी प्राणी आपल्या बोलण्याच्या व बुद्धीच्या जोरावर निर्माण केलेल्या ध्वनीना योग्य अर्थ देऊन आपले दैनंदिन व्यवहार सुखकर केले. व्यवहारासाठी हात, डोळे, तोंड, शारीरिक हालचाली, चिन्हे, चित्रे वगैरे जरी असली तरी त्या सर्वांपैकी अत्यंत सोयीस्कर असे साधन म्हणजे भाषा होय व ती भाषा मानवाश्रित आहे.

१.३ विषय विवेचन

भाषेने मानवी जीवन सुकर व सुलभ झाले आहे. व्यवहारसौंदर्य व व्यवहारपूर्तीचे मुख्य साधन म्हणजे 'भाषा' होय. पण ही भाषा केव्हा व कशी उत्पन्न झाली ? हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. भाषेच्या शास्त्रशुद्ध व वस्तुनिष्ठ अभ्यासाला सुरुवात झाल्यावर भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी अनेक प्रश्न अभ्यासकांच्या मनात निर्माण

*****१*****

झाले. तसेच भाषेची उत्पत्ती हा विषय भाषाशास्त्रात येतो का ? हाही मुलभूत प्रश्न आहे. भाषाशास्त्रात उपलब्ध सामग्रीच्या वस्तुनिष्ठ अभ्यासास महत्त्व दिले जात असल्याने भाषेच्या उत्पत्ती यासारख्या तर्क, कल्पना, अंदाज अशा आधारावर उभारलेल्या उपपत्तींना नव्या भाषाशास्त्रात स्थान नाही. मनुष्याची निर्मिती झाल्यापासून भाषेच्या वापरास सुरुवात झाली असावी. मानवाचा जसजसा विकास झाला तसा भाषेचाही विकास झाला असावा. या विकासाच्या टप्प्यांचे परीक्षण करता येणे शक्य नसल्याने आधुनिक भाषाअभ्यासक भाषेच्या उत्पत्ती या विषयास भाषाशास्त्रात स्थान देण्यास संमती दर्शवित नाहीत. मानवविज्ञान, समाजविज्ञान, मानसशास्त्र अथवा तत्त्वज्ञान या विषयावर अभ्यास व्हावा असे त्यांचे मत आहे. सन १८६६ मध्ये पॅरिस येथे एक भाषाशास्त्र परिषद (L Societe de Linguistique) स्थापन झाली होती. तिच्या नियमावलीतच 'भाषेची उत्पत्ती' हा विषय भाषाशास्त्रात येऊ शकत नाही असे म्हटले आहे. परंतु भाषा हीच मुळी एक सामाजिक वस्तू असल्यामुळे तिच्या विकासाच्या ऐतिहासिक अवस्था पाहताना भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी विचार करणे महत्त्वाचे ठरते.

प्राचीन काळापासून भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी वेगवेगळे सिद्धांत मांडले आहेत. आपले वेद, बायबलचा जुना करार, इतर देशातील धर्मविषयक लेखन यांतून भाषेच्या उत्पत्तीचा विचार थोड्याफार प्रमाणात झालेला दिसतो. १८ व्या शतकापूर्वी भाषा ही ईश्वरनिर्मित असल्याची बहुतेक अभ्यासकांची खात्री होती. नंतरच्या काळात भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी भाषाशास्त्रज्ञांनी आपले विचार मांडायला सुरुवात केली. त्यामध्ये ब्रासेस, कॅडिलॅक, रूसो, हर्डर, ग्रिम, राये, डार्विन, हम्बोल्ट, रेनन, जेस्पर्सन, मॅक्समूलर, गायगार, स्वीट स्पेन्सर, इ. भाषाशास्त्रज्ञांनी भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी चर्चा केलेली आहे.

१.४ भाषेची उत्पत्ती

भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी प्रारंभिक स्वरूपात पुढील तीन उत्पत्ती सांगितल्या जातात.

१. भाषा : ईश्वरनिर्मित : या उपपत्तीलाच 'दैवी सिद्धांत' म्हणून संबोधले जाते. काही धर्मग्रंथात भाषा ही ईश्वरनिर्मित असल्याची वर्णने आहेत. धर्माच्या बहुतेक ग्रंथांत उत्पत्तीकांडात विश्वातील यच्चयावत वस्तू उत्पन्न करताना ईश्वराला अनेकत्वाची 'स ऐच्छत बहुस्याय' इच्छा झाली व त्याने प्रत्येक वस्तूत आपला अंश घातला व सर्व सृष्टीची उभारणी केली' असे म्हटले आहे. (ऋग्वेद १०-७१-१) 'बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं यत् प्रैरत नामधेयं दधानाः' या वचनाप्रमाणे ईश्वराने सर्व वस्तू प्रथम निर्माण केल्या व त्यांना नावे दिली. तसेच वाणीस देवांनी निर्माण केले आणि सर्व प्राणी तीच वाणी बोलतात. त्यामुळे भाषेचे मूळ ध्वनी ईश्वरानेच निर्माण केला अशी धारणा आहे. संस्कृत भाषेच्या व्याकरणकाराची-पाणिनीची चौदा सूत्रे शंकराच्या डमरूमधून निघाल्याचे सांगितले जाते. ऐतरेय आरण्यकात वाणीच्या उत्पत्तीचे वर्णन दिसते. ख्रिस्ती मताप्रमाणे आदिमानव जो अॅडम, ईश्वराचा पुत्र असून ईश्वराने सर्वांगपरिपूर्ण भाषा त्यांच्यासाठी निर्माण केली. पृथ्वीवरील धुळीच्या कणांपासून त्याचे शरीर तयार करून त्यात जीवितसार ओतले. म्हणजेच ईश्वराच्या इच्छेनेच विश्व निर्माण झाले असे बायबलच्या उत्पत्तीकांडात लिहिले आहे. कॅथॉलिक ख्रिस्ती मतानुसार हिब्रू हीच सर्व भाषांची जननी असून ती ईश्वरनिर्मित आहे. बौद्ध लोकांच्या म्हणण्यानुसार पाली ही ईश्वरनिर्मित

*****२*****

आहे व तिच्यापासून इतर भाषा निर्माण झाल्या. जैन मतानुसार अर्धमागधी ही सर्व जीवांची भाषा असून महावीराने तिला देववाणीचे सामर्थ्य दिले.

भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोणातून 'भाषा ईश्वरनिर्मित आहे' ही उपपत्ती पटण्यासारखी नाही. कारण अजूनही ईश्वराचे अस्तित्व सिद्ध झालेले नाही. जर भाषा ईश्वरानेच भाषा निर्माण केली असेल तर ती सर्व मानवाकरिता एकच असायला हवी होती. अन्य प्राण्यांची भाषा जशी एकरूप आहे तशी मानवाचीही असायला हवी होती. श्रद्धा व अनुमानावर आधारलेली ही उपपत्ती शास्त्रीय बैठकीवर टिकू शकत नाही. ध्वनिनिर्मितीचे साधन ईश्वराने निर्माण केले असे म्हणता येईल. पण संपूर्ण भाषाच ईश्वराने निर्माण केली हे मान्य होणार नाही.

२. भाषा : राजनिर्मित : 'भाषा ईश्वरनिर्मित असावी' हे मत मागे पडल्यानंतर भाषेच्या उत्पत्तीसंदर्भात दुसरी उपपत्ती मांडण्यात आली. 'सृष्टी उत्पन्न झाल्याबरोबर मानवांचा जो आद्य समाज तयार झाला, त्या समाजाने सभा भरवून त्यांच्या नेत्याने म्हणजे राजाने व्यवहाराच्या सोयीकरिता काही शब्दांचा समूह तयार करून काहीतरी नियमाने ते समूह बांधून भाषेसंबंधी आरंभ केला असावा' असे मत मांडण्यात आले. परंतु भाषेच्या बाबतीत राजाला कोणत्याही रूढी निर्माण करता येत नाहीत. शब्दाचा संकेत निर्माण करणे ही एक प्रकारची रूढीच आहे आणि अशा प्रकारच्या रूढी राजा निर्माण करू शकत नाही. धर्माच्या किंवा राजकीय रूढी निर्माण करता येतील. पण भाषेच्या बाबतीत धार्मिक व राजकीय सत्ता लंगड्या पडतात. भाषा ही स्वैर असल्याने भाषेच्या वापराबाबतीत नियम करणे कठीण आहे. 'मी म्हणजे राज्य' अशी फ्रान्सचा राजा १४व्या लुईची धारणा होती. भारतातही अनेक राजे होऊन गेले. पण कोणत्याच राजाने भाषेबाबत रूढी किंवा नियम तयार केल्याचे दिसून येत नाही. त्यामुळे 'भाषा राजानिर्मित' असावी ही उपपत्ती खरेपणाच्या कसोटीला कमी पडते.

३. भाषा : समाजनिर्मित : भाषेच्या उत्पत्तीबाबत तिसरे मत म्हणजे भाषा समाजनिर्मित असावी असे आहे. मानवाने काही ध्वनी निर्माण केल्यानंतर त्या ध्वनींना काही अर्थ देण्याचे काम समाज करू शकतो. कारण ध्वनी उत्पन्न झाल्यावर त्या ध्वनींना संकेत दिले जातात व त्या संकेतांना समाजमान्यता असते व त्यानंतर समाज व्यवहार होत असतो. म्हणजेच ध्वनी संकेतांना मान्यता देणे ही भाषा उत्पत्तीच्या मुळाशी असलेले कार्य समाज पार पाडीत असतो. भाषा समाजनिर्मित असल्याचे मत विचारवंत रूसो यांनी मांडलेले आहे.

समाजातील घटकांची परस्परसंमती ही जशी सामाजिक व्यवस्थेच्या किंवा समाजधारणेच्या प्रत्येक बाबतीत आवश्यक आहे. तशी भाषेच्या बाबतीतही आवश्यक आहे. पण भाषा मुळात अस्तित्वात नसताना आद्य मानव समाजाला भाषेची जरूरी का लागावी हे समजत नाही. तसेच समाजाने भाषेबाबत नियमावली करून लोकांनी तसेच बोलावे अशी सक्ती होऊ शकत नाही. भाषेवरून नियमावली होऊ शकते म्हणून समाजाने एकत्र येऊन अथवा त्यांच्या प्रमुखाने नियम तयार करून भाषा निर्माण केली हे मतही बरोबर नाही. भाषा नेहमी स्वतःच वाढते. इतरांच्या नियंत्रणात तिचा विकास होत नाही.

भाषा कोणी निर्माण केली याविषयीच्या मतांचा अभ्यास केल्यानंतर भाषेच्या उत्पत्ती संदर्भात अनेक भाषाशास्त्रज्ञांनी मांडलेल्या मतांचा, सिद्धांतांचा आढावा घेऊ.

*****३*****

१.५ भाषेच्या उपपत्तीच्या उपपत्ती/सिद्धांत

१.५.१ इंगित सिद्धांत (Gesture Theory)

पॉलिनेशियन भाषातज्ज्ञ डॉ. राये यांनी या सिद्धांताची मांडणी केली आहे. डार्विन याने सहा असंबद्ध भाषांच्या तुलनात्मक अध्ययनावरून या सिद्धांताचा पुरस्कार केला. रिचर्ड याने सन १९३० मध्ये 'ह्युमन स्पीच' या आपल्या ग्रंथात इंगित सिद्धांताचा पाठपुरावा केलेला आहे. आईसलंडच्या अलेक्झांडर जोहानसन यानेही या सिद्धांताला पाठिंबा दिला आहे.

या सिद्धांतात भाषेच्या विकासाच्या चार अवस्था मानल्या आहेत. पहिल्या अवस्थे भय, क्रोध, दुःख, आनंद, तहान, भूक, विषयवासना इ. ची अभिव्यक्ती प्रारंभीचा मनुष्य विशिष्ट ध्वनींचा संकेत करून साधीत असे. दुसऱ्या अवस्थेत माणसाने सृष्टीतील अचेतन वस्तूंच्या ध्वनींचे अनुकरण केले. तिसऱ्या अवस्थेत मानवाने आपल्या अंगच्या हावभावांच्या संकेतांनी कार्य साधले. चौथ्या अवस्थेत माणसाने आपल्या मानसिक विकासाच्या संदर्भात अनेक सूक्ष्म भावदर्शक शब्दांची निर्मिती केली. या अवस्थेत स्वर व्यंजने व त्यांची विविध सार्थ जुळवाजुळव करून संकेतांना अर्थ प्राप्त झाला असे मानले आहे. उदा. 'र'च्या उच्चारणात चपळाई असल्याने 'र' ने सुरू होणारे शब्द गतिमान तर 'म' ने सूचित करणारे शब्द बंद करणे, चूप होणे क्रिया दर्शवितात. मुखावरचे हावभाव, हातवारे व यांना प्राप्त होणारे अर्थ यावरच हा सिद्धांत आधारित आहे. तसेच मुखावाटे उच्चारली जाणारी ध्वनिपरंपरा हीच भाषेच्या मूलस्थानी असल्याचे या सिद्धांतातून जाणवते.

१.५.२ मुखाभिनय सिद्धांत (Oral Gesture)

हावभाव - भाषेचा अपुरेपणा लक्षात आल्यानंतर माणसाचे हात व डोळे हत्यारे व इतर साधने तयार करण्यात गुंतले तेव्हा जीभ, तोंड, ओठ यांचा उपयोग मानवाने अभिव्यक्तीसाठी केलेला असावा. नाका-तोंडातून कोंडलेली हवा बाहेर सोडताना ज्या हालचाली होतात त्यातून ध्वनी बाहेर पडतात. त्या ध्वनींचा उपयोग करून मानवाने भाषा निर्माण केली असावी असा सिद्धांत सर रिचर्ड पॅगेट यांनी मांडला. याच सिद्धांताला मुखाभिनय सिद्धांत म्हणतात.

मौखिक अभिनयाने ओरडून आपले मनोगत अधिक चांगले व्यक्त करता येते. हे मानवाला कळताच त्याला आपले हात-पाय इतर कामासाठी वापरता येऊ लागले. ध्वनींचा वापर वाढत गेल्याने हावभावांची जागा ध्वनींनी घेतली. मानवी मुखावाटे बाहेर पडलेल्या वेगवेगळ्या ध्वनींच्या माध्यमातून भाषा निर्माण झाली असा या सिद्धांताचा अर्थ होतो.

१.५.३ अनुकरण सिद्धांत (Bow-Bow Theory)

अनुकरण प्रवृत्तीतून भाषेची उत्पत्ती झाली असा सिद्धांत डॉ. गायगर यांनी मांडला. मनुष्याचा स्वभावच अनुकरणप्रिय असून ती त्याची सहजप्रवृत्ती आहे. हे अनुकरण त्याने आपल्या आसपासच्या ध्वनींचे केले. कुत्रा, मांजर, कावळा इ. प्राण्याचे ध्वनींचे अनुकरण करूनच त्यांना नावे देण्याची प्रवृत्ती आपण लहान मुलांच्यामध्ये

*****४*****

पाहतो. उदा. काव काव करणारा कावळा, चिव चिव करणारी चिमणी, भो-भो भुंकणारा कुत्रा, म्याव म्याव करणारी मांजर, म्हणजेच या प्राण्यांच्या मुखातून बाहेर पडणारे ध्वनीच त्यांची नावे ठरतात. टर्कन फाडणे, मुसमुसणे, रिमझिम पाऊस पडणे, ताडकन मारणे इ. क्रियावाचक शब्दांचे अनुकरण ही महत्त्वाचे आहे. सर्प, फटफटी, धबधबा, किलकिलाट, कचकच इ. भाववाचक शब्दांतील ध्वनींचे अनुकरण लक्षात येण्यासारखे आहे. भोवतालच्या सृष्टीत जड-चेतन वस्तूंचे जे नाना प्रकारचे आवाज होतात त्यांच्या अनुकरणातून भाषेची निर्मिती झाली असा या सिद्धांताचा मुख्य अर्थ आहे. कुत्र्याचे भो-भो (Bow-Bow) असे ओरडणे पाहून मॅक्समूलरने या सिद्धांताची चेष्टा Bow-Bow Theory अशी केली आहे.

यास्काचार्यानेही पक्षिनामे ध्वनींच्या अनुकरणातून पडलेली असल्याचे म्हटले आहे. उदा. कोकिळ पक्ष्याचे नाव 'कुक्कु' ध्वनीवरून पडले असावे. परंतु अनुकरण सिद्धांत 'वरकरणी' बरोबर वाटला तरी तो काही अभ्यासकांना पटण्यासारखा नाही. काही थोड्या-फार प्राण्यांची नावे त्यांच्या ध्वनीनुसार पडलेली असतील पण कित्येक प्राण्यांची नावे त्यांच्या ध्वनीनुसार नाहीत. मराठीत बेडूक, हिंदीत मेंढक, इंग्रजीत फ्रॉग, जर्मनमध्ये फ्रॉश, संस्कृतात दर्दुर अशी वेगवेगळी नावे का ? याचे उत्तर सापडत नाही. शिवाय अनेक प्राणीही अर्थहीन ध्वनी काढतात.

१.५.४ रणन सिद्धांत (Ding-dong Theory)

रणन सिद्धांताचा निर्देश प्रथम प्लेटोने केलेला असला तर या सिद्धांताची विस्ताराने मांडणी मॅक्समूलरने केली आहे. अनुकरण सिद्धांताची चेष्टा करताना मॅक्समूलर म्हणतो की, 'जगातील प्रत्येक वस्तूला एक स्वतंत्र असा ध्वनी असतो. त्या वस्तूवाचक शब्दालाही एक प्रकारचा नाद प्राप्त होतो. वस्तूवाचक शब्द व त्याचा नाद यात एक प्रकारचा नैसर्गिक असा रहस्यात्मक संबंध असतो.' असे म्हणून त्याने या विशिष्ट ध्वनींच्या संबंधावर या सिद्धांताची उभारणी केली आहे. या सिद्धांतालाच 'वस्तुदानानुकरण' सिद्धांत असे म्हणतात. एखाद्या हातोड्याने लाकडावर, भांड्यावर, विटेवर, दगडावर प्रहार केल्यावर त्यातून येणाऱ्या ध्वनीवरून ती वस्तू कोणती आहे ते समजते किंवा एखादी वस्तू हातातून जमिनीवर पडल्यानंतरही ती वस्तू कोणती ते समजते.

अनुकरण सिद्धांत व रणन सिद्धांत Ding-dong Theory या दोहोंमध्ये फारसा फरक नाही. एक सजीव सचेतन प्राण्याचा प्रतिध्वनी तर दुसरा निर्जीव अचेतन पदार्थाचा प्रतिध्वनी आहे. दोहोंतही प्रतिध्वनींचा संबंध आहे. परंतु मॅक्समूलरचा हा सिद्धांत अनेकांना मान्य नाही. अनेक ध्वनींचा व अर्थाचा संबंध जाणण्याची प्रारंभिक माणसाची शक्ती शास्त्रज्ञांना मान्य नाही. वस्तूदर्शक शब्द व त्याचा नाद यातील संबंध शास्त्रीय दृष्टिकोणातून सिद्ध होत नाही. मॅक्समूलरने स्वतः हा सिद्धांत सोडून दिला होता.

१.५.५ भावनाभिव्यक्ती सिद्धांत (Pooh-pooh Theory)

प्रारंभकाळात मनुष्य हा भावनाप्रधान होता. त्यामुळे मानवामध्ये निर्माण होणारे दुःख, सुख, आशा, निराशा, तिरस्कार, पसंती, विस्मय, घृणा इ. विकार भावनांच्या प्रकटीकरणासाठी मानवाने जे भावनावाचक

*****५*****

उद्गार काढले असतील त्यातून भाषा निर्माण झाली असे कॅडिलॉक या भाषाशास्त्रज्ञाने म्हटले आहे. उदा. हाय! अहाहा! अगं आई गं! ओह! छट्! अबब! अरेरे! छी! यू! हुश्! या उद्गारातून नाना प्रकारच्या भावना व्यक्त होतात. याच उद्गारातून भाषा उदयास आली. यालाच 'Pooh Pooh Theory' असे म्हणतात.

परंतु हाही सिद्धांत न पटणारा आहे. कारण भाववाचक उद्गारातून भाषा जन्माला आली असेल तर प्रत्येक भाषेत असे शब्द समान असले पाहिजेत. प्रत्येक भाषेत असे शब्द वेगवेगळे दिसतात. तसेच भावनातिरेकात कोणताही शब्द बाहेर पडत नाही. तेव्हा अशा अवस्थेत भाषेची निर्मिती कशी होणार हा प्रश्न उरतोच. फक्त भाववाचक शब्दांची भर भाषेत पडली.

१.५.६ श्रमपरिहार सिद्धांत (Yo-he-yo)

प्रारंभकाळात मनुष्य श्रमाची कामे करीत होता. कोणतेही श्रमाचे किंवा कष्टाचे काम करताना श्वासाची गती वाढून स्वरयंत्राचे आकुंचन-प्रसरण जलद होऊन कंपन वाढते. अशा वेळी मानवाच्या मुखातून काही ध्वनी आपोआप बाहेर पडतात. उदा. स्त्रिया कपडे धुताना हुश हुश असा आवाज काढतात. मोठा दगड उचलताना, गुऱ्हाळातील चरक हाताने फिरवताना, शेतातील धान्य काढताना, दळण दळताना मानवाच्या मुखातून वेगवेगळे ध्वनी बाहेर पडल्यास श्रम जाणवत नाही. प्रारंभीच्या काळात माणसाने अशा कष्टमय वातावरणात सामूहिक रीतीने काम करताना परिश्रम जाणवू नये म्हणून गाणी गायिली असावीत व त्यातून भाषा निर्माण झाली, असा सिद्धांत 'लुडविग्नार' या भाषाशास्त्रज्ञाने मांडला.

शेतात काम करताना शेतकरी भल्लरी गीत गातात. डोक्यावर भाज्यांचे ओझे घेऊन चालणाऱ्या स्त्रिया 'रामाच्या गं बागेमंदी बागेमंदी' सारखे गाणे गातात. प्राथमिक अवस्थेतील मनुष्य समुहाने राहत होता, त्या समुहाबरोबरच श्रमपरिहारार्थ त्याने गाणी गायिली व त्यातून भाषा जन्माला आली, Heave-yo-heave या शब्दांचे yo-he-yo यो-हे-यो असा ध्वनी काढतात. यावरून या सिद्धांतास यो-ही-यो हे नाव पडले.

भावनाभिव्यक्ती सिद्धांतावर जे आक्षेप झाले तेच आक्षेप या सिद्धांताला लागू पडतात. श्रमपरिहार करताना जे शब्द बाहेर पडतात त्यातून भाषा जन्माला आली असे म्हणता येणार नाही. गाण्याने श्रमपरिहार होत असला तरी भाषा जन्माला येणे एवढे सामर्थ्य यात नाही. काही वेळा असे शब्द निरर्थकही असू शकतात.

१.५.७ प्रेमगानमूलक सिद्धांत (Sing-song Theory)

'भाषेची उत्पत्ती प्रेममूलक आहे' हा सिद्धांत जेस्परसन याने मांडला. त्याच्या मते, "स्त्री-पुरुषांत एकमेकांवर प्रेम करणे ही सहजप्रवृत्ती आहे. प्रेम करीत असताना स्त्री-पुरुष एकमेकांभोवती फेर धरतात, नाचतात, बागडतात. एकमेकांना खुश करण्यालाही गाणे गुणगुणतात. प्रेममूलक अशा गाण्यातून भाषेचा जन्म झाला." कोणत्याही समाजाच्या भाषेचे आद्यरूप पद्यमय असते. भाषेचे मूळ स्वरूप, गान, ते प्रेमांमुळे झाले आणि प्रेम करणे ही मानवाची उपजत वृत्ती आहे. प्रेमयुक्त गान हे भाषेचे मूळ कारण आहे, असे जेस्परसन म्हणतो.

*****६*****

परंतु या सिद्धांताची सार्थकता पसरविण्यासाठी भाषेचे मूळ रूप गद्य की पद्य याचा उलगडा होणे महत्त्वाचे आहे. तसेच प्रेम व्यक्त करित असताना अनेक रूपात होऊ शकते. त्यामुळे प्रेमाचा व ते व्यक्त करण्याचा अधिक व्यापक अर्थ घेणे शक्य आहे. गाणे गुणगुणने भाषेला कसा आकार देऊ शकतो हे स्पष्ट होत नाही. संगीताचा प्रेमाशी संबंध असल्याने sing-song, musical Theory अशीही नावे देण्यात आली आहेत.

१.५.८ संपर्क सिद्धांत (Contact Theory)

मनुष्य हा संभाषणप्रिय असल्याने एकमेकांशी संपर्क साधून, मिळून-मिसळून राहण्याची त्याची वृत्ती आहे. त्यामुळेच मानव संघटित होऊन समाजाची निर्मिती झाली. आपल्या अनेक गरजा भागविण्यासाठी समाजातील इतर व्यक्तींच्या संपर्कात येत होता. यासाठी स्पर्श, शारीरिक हावभावांबरोबरच मौखिक ध्वनींचा वापर केला जात असे. संपर्काचे प्रमाण वाढत गेले तसेच संपर्काचे माध्यम ध्वनीही विकसित होत गेले व त्यातून भाषा निर्माण झाली. असा सिद्धांत जी. रेव्हेज यांनी मांडला. मनुष्याच्या परस्परसंबंध जोडण्याच्या भावनेतून भाषा जन्मली असावी असे रेव्हेज यांचे म्हणणे आहे.

संपर्काचा आधार भावनात्मक असला तरी त्याला पुढे बौद्धिक स्तर लाभला. ध्वनिविकासास वैचारिक अधिष्ठान मिळताच भाषेचा विकास झालेला दिसून येतो. 'आंबा' शब्द उच्चारला तरी 'मला आंबा हवा' असा वाक्यार्थ प्राप्त होतो. त्यामुळे आज्ञार्थी, नामार्थी शब्द व नंतर वाक्यरचना असा भाषेचा विकास झाला असावा. मानव व सचेतन प्राण्यांच्यामध्ये संपर्काला महत्त्व दिले आहे. पण मनुष्य ध्वनींचा उपयोग केव्हा करू लागला, भाषा कशी अस्तित्वात आली याचे स्पष्टीकरण मिळत नाही.

१.५.९ क्रीडासक्ती सिद्धांत (Play-way Theory)

लहान मुलांच्या हालचालींकडे आपण बारकाईने लक्ष दिल्यास असे दिसून येते की त्यांच्यामध्ये क्रीडासक्ती म्हणजेच अतिरिक्त शक्ती (Superfluous Energy) असते. या अतिरिक्त शक्तीमुळे लहान मूल सतत पाय हलवणे, तोंडाची बडबड करित असते. लहान मूल शरीराच्या नानाविध हालचाली करित असते त्यामुळे त्याची शारीरिक वाढ अधिक चांगल्या प्रकारे होते. यामध्ये मुलांना आनंद वाटतो; यावेळी मुले मुखाने ब-ब, म-म, प-प अशी बडबड चालू असते. अशा कार्यशक्तीच्या प्रकटीकरणातून स्वरांची निर्मिती मुखावाटे होऊन त्यांच्या समूहाच्या अर्थाची जाणीव त्याला होऊ लागते. स्वरोत्पादन, स्वरसंयोग, स्वरसंकेत अशा क्रिया वाढत जाऊन मुले भाषा शिकत राहतात. अतिरिक्त कार्यशक्तीच्या वापरालाही आनंदाने जी क्रीडासक्ती मुलांच्यात निर्माण होते तीच भाषेची प्राथमिक अवस्था होय.

लहान मूल भाषा शिकते, भाषा बोलणाऱ्यांच्या सान्निध्यात वेगळ्या परिस्थितीत ते भाषा निर्माण करित नाही. त्यामुळे आदिमानवाने भाषा कशी निर्माण केली याचे उत्तर या सिद्धांतातून मिळत नाही.

१.५.१० समन्वय सिद्धांत

वरील सिद्धांतातून भाषेच्या उत्पत्तीबाबत स्पष्ट मत तयार होत नाही. म्हणून भाषाशास्त्र स्वीट याने वरील सिद्धांताचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला. त्याच्या मते, शब्दांचे तीन प्रकार असून पहिल्या प्रकारात अनुकरणात्मक शब्द, दुसऱ्या प्रकारात भावनाभिव्यक्ती करणारे तर तिसऱ्या प्रकारात प्रतिकात्मक शब्द येतात. मामा, बाबा, पापा हे बालकांच्या मुखातील शब्द प्रतिकात्मक आहेत. भाषाशास्त्र ज्यांना नर्सरी शब्द म्हणते ते सर्व याच प्रकारातील आहेत. यातील बहुतेक शब्दांचे ध्वनी ओष्ठ्य आहेत. लहान मुलांची देखभाल करणाऱ्या नातेवाईकांचा निर्देश करणारे हे शब्द आहेत.

१.६ समारोप

वरील सर्व विवेचनावरून असे दिसते की कोणताच सिद्धांत किंवा उपपत्ती भाषेच्या उत्पत्तीबाबत समाधानकारक उत्तर देत नाही. प्रत्येक सिद्धांतात काही ना काही उणिवा आहेत. कोणत्या तरी एकाच कारणाने किंवा परिस्थितीत भाषा निर्माण झाली असे म्हणता येणार नाही. 'स्वीट' याने सर्व सिद्धांताचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला असला तरी त्यातून काही निष्कर्ष निघत नाही. तसेच स्वर व व्यंजन यांची उत्पत्ती कशी झाली याचेही उत्तर मिळत नाही.

भाषेची उत्पत्ती कशी झाली याबाबत भाषाअभ्यासक इतर पर्याय शोधतात. लहान मुले भाषा कशी शिकतात, मानवाच्या व्यक्तिगत विकासाचा अभ्यास, सामुहिक विकासाचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. लहान मुलांची निरर्थक बडबड, त्यांची अनुकरणप्रवृत्ती, त्यांच्या शब्दातील-बोलण्यातील चुका, त्यांचे विशिष्ट संकेत, ध्वनिउच्चारण, शब्दसंग्रह इ. अभ्यास भाषेची उत्पत्ती समजावून घेण्यास उपयुक्त होईल. लहान मुले नवीन शब्द तयार करताना त्यामागील त्यांची मानसिकता ध्यानात घ्यावी लागेल.

लहान मुलांप्रमाणे रानटी अवस्थेतील मानवाचा भाषेच्या प्रारंभिक स्वरूपाचा शोध तपासायला हवा. आदिमानवाचे संबंधी अंदाज करण्यासाठी लिखित साधनांचा फारसा उपयोग होत नाही. कारण लिखित साधने काही वर्षे मागे घेऊन जातात. त्यामुळे भाषा उत्पत्ती संदर्भात आपणाला नेमके उत्तर सापडत नाही.

१.७ पारिभाषिक शब्द

१. **अँडम** : ईश्वराचा पुत्र, ख्रिश्चन धर्मग्रंथ 'बायबल' मध्ये ही संकल्पना आहे.

२. **अँटो जेस्परसन** : डॅनिश भाषाशास्त्रज्ञ, कोपेनहेगन विद्यापीठात प्रोफेसर होते. सामान्य भाषा सिद्धांत, व्याकरण सिद्धांत, इंग्रजी व्याकरणावर अभ्यास.

३. **ऋग्वेद** : प्राचीन भारतीय धर्मग्रंथ

***** (८) *****

१.८ स्वयं अध्ययनासाठी स्वाध्याय

(अ) योग्य पर्याय निवडा.

१. 'स्वीट' याने कोणता सिद्धांत मांडला आहे ?
(अ) समन्वय (ब) इंगित (क) प्रेममूलक (ड) अनुकरण
२. 'अनुकरण सिद्धांत' कोणत्या भाषाशास्त्रज्ञाने मांडला आहे ?
(अ) लुडविग्नार (ब) डॉ. गायगर (क) रेव्हेज (ड) रूसो
३. अनुकरण सिद्धांताची मॅक्समूलरने कोणत्या नावाने चेष्टा केली.
(अ) भो-भो थेअरी (ब) प्ले वे थेअरी
(क) पो-पो सिद्धांत (ड) यो ही यो थेअरी
४. श्रमपरिहार सिद्धांत कोणी मांडला आहे ?
(अ) स्वीट (ब) मॅक्समूलर (क) लुडविग्नार (ड) रूसो
५. 'भाषा समाजनिर्मित आहे' हे मत कोणी मांडले आहे ?
(अ) डॉ. गायगर (ब) मॅक्समूलर (क) जेस्परसन (ड) रूसो
६. Play Way Theory या सिद्धांताला मराठीत कोणत्या नावाने ओळखले जाते ?
(अ) समन्वय सिद्धांत (ब) क्रीडासक्ती सिद्धांत
(क) संपर्क सिद्धांत (ड) इंगित सिद्धांत
७. 'हावभावातून भाषा निर्माण झाली' हे मत कोणी मांडले आहे ?
(अ) डॉ. राये (ब) गायगर (क) स्वीट (ड) जेस्परसन
८. 'प्रेमयुक्त गान हेच भाषेचे मूळ कारण आहे' हे मत कोणी मांडले आहे ?
(अ) स्वीट (ब) गायगर (क) काँडिलॅक (ड) जेस्परसन
९. भाषेची उत्पत्ती व भाषेची वाढ याबाबत मॅक्समूलरने कोणता सिद्धांत मांडला आहे ?
(अ) रणन सिद्धांत (ब) श्रमपरिहार सिद्धांत (क) प्रेमगानमूलक सिद्धांत (ड) इंगित सिद्धांत
१०. प्रेममूलक सिद्धांताला कोणत्या नावाने ओळखले जाते ?
(अ) इंगित सिद्धांत (ब) संगीत सिद्धांत (क) भो-भो सिद्धांत (ड) संपर्क सिद्धांत

उत्तरे : १-अ, २-ब, ३-अ, ४-क, ५-ड,

६-ब, ७-अ, ८-ड, ९-अ, १०-ब.

*****९*****

(ब) दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी विविध सिद्धांत सविस्तर स्पष्ट करा.
२. भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी प्रचलित मतमतांतराची चर्चा करा.

(क) लघुत्तरी प्रश्न

१. भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधी प्रारंभिक मतांचा थोडक्यात आढावा घ्या.
२. अनुकरण सिद्धांत व रणन सिद्धांत थोडक्यात स्पष्ट करा.
३. क्रीडासक्ती सिद्धांत व भावनाभिव्यक्ती सिद्धांत थोडक्यात स्पष्ट करा.

(ड) टीपा लिहा.

१. श्रमपरिहार सिद्धांत
२. संपर्क सिद्धांत
३. वस्तुनादानुकरण सिद्धांत

१.९ संदर्भ ग्रंथ

१. भाषाविज्ञान परिचय : डॉ. कुबेर, डॉ. सुलक्षणा कुलकर्णी
२. भाषाविज्ञान आणि मराठी भाषा : अनिल गवळी
३. मराठी भाषा उद्गम व विकास : कृ. पां. कुलकर्णी
४. सुबोध भाषाशास्त्र : प्र. र. जोशी

